

Η έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του Michel Foucault

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ Michel Foucault θα μπορούσε, κάλλιστα, να γραφτεί ως ιστορία των μετατοπίσεών του, θεωρητικών και μεθοδολογικών. Η αναφορά σε μια συγκεκριμένη έννοια, αυτή του «εαυτού» (soi), στα κείμενα που έγραψε στα τελευταία χρόνια της ζωής του, υπονοεί μια «στροφή», μια άξια λόγου θεωρητική ή μεθοδολογική μετατόπιση. Η αλήθεια είναι ότι με αφετηρία το θάνατό του το 1984, έχει αρχίσει να γράφεται και να ξαναγράφεται η ιστορία των ιστοριών του Foucault, της τρέλας, της κλινικής, των ανθρωπιστικών επιστημών, της φυλακής, της σεξουαλικότητας... Έργο αναμφισβήτητα δύσκολο, με πολλές πιθανότητες για ερμηνευτικά ολισθήματα και ατυχείς σχηματοποιήσεις. Σε αυτή την ευρύτερη προσπάθεια εντάσσεται και το παρόν άρθρο.¹ Το ενδιαφέρον για το έργο του Foucault, ειδικά της περιόδου από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970, ενισχύθηκε έπειτα από την πρόσφατη μετά θάνατον έκδοση του βιβλίου του *Οι ομολογίες της σάρκας*, το 2018, ως τέταρτος τόμος της σειράς ερευνών με τον τίτλο *Ιστορία της σεξουαλικότητας*.²

Καταρχάς, θα πρέπει να αναρωτηθούμε και να τοποθετηθούμε στο ζήτημα του εάν υπάρχει «ύστερος Foucault». Η εν λόγω έκφραση, η οποία χρησιμοποιείται συχνά στην τρέχουσα συζήτηση, υπονοεί ότι την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εφεξής, όσον αφορά τόσο στη διδασκαλία όσο και στο δημοσιευμένο έργο του, παρατηρείται μια «στροφή», η οποία σηματοδοτεί ουσιώδη γνωσιθεωρητικό αναπροσανατολισμό ή, έστω, μια μείζονα μεθοδολογική μετατόπιση.³ Η εμφάνιση της έννοιας του εαυτού στα τελευταία γραπτά του Foucault φαίνεται να σηματοδοτεί πράγματι μια θεμελιώδη μετατόπιση. Μια μετατόπιση, όμως, στο πλαίσιο ενός εγχειρήματος σύζευξης σε μια ενιαία

θεωρητική προοπτική, σε ένα σχετικά ομοιογενές θεωρητικό σχήμα, τριών διαφορετικών, νοούμενων, εντούτοις, ως συμπληρωματικών, μεθοδολογικών προσανατολισμών: (α) της αρχαιολογίας της γνώσης, (β) της γενεαλογίας της εξουσίας και (γ) της ανάλυσης των διαδικασιών υποκειμενοποίησης.

Οφείλουμε να σταθούμε κυρίως στα δύο τελευταία του βιβλία, τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, τα οποία δημοσιεύονται το καλοκαίρι του 1984, λίγο πριν τον πρόωρο θάνατό του,⁴ καθώς και του πρόσφατα, μετά θάνατον, δημοσιευμένου τέταρτου τόμου, με τον οποίο και ολοκληρώνεται η εν λόγω σειρά.⁵ Αν και η στροφή στην ανάλυση των πρακτικών εαυτού και των ιδιαίτερων διαδικασιών υποκειμενοποίησης (subjectivation) που τις συνοδεύουν φαίνεται να προετοιμάζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 στα μαθήματά του στο Κολέγιο της Γαλλίας, μόνο στα βιβλία αυτά βρίσκουμε μια πλήρη εφαρμογή του νέου, σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγραφέα, πιο ολοκληρωμένου, θεωρητικού και μεθοδολογικού προσανατολισμού.

Βέβαια, *Οι ομολογίες της σάρκας*, είναι ένα βιβλίο το οποίο έχει μια διαφορετική διανοητική διαδρομή από τα δύο προηγούμενα. Αφορά σε μια προβληματική, η οποία είναι κοντά από άποψη θεματολογίας με την πρώτη διακήρυξη συγγραφής μιας ιστορίας της σεξουαλικότητας το 1976, η συγγραφή της προηγείται του δεύτερου και του τρίτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, ενώ την ίδια στιγμή εμφανίζεται ως το ύστερο πόνημά του.⁶ Επίσης, σύμφωνα με τα υπάρχοντα τεκμήρια, η συλλογή και ανάλυση υλικού στο οποίο θα βασιστεί έχει ξεκινήσει ήδη από το 1975. Η δημοσιευμένη του εκδοχή, όμως, μόλις το 2018, προσομοιάζει πράγματι με συνέχεια της *Χρήσης των ηδονών* και της *Επιμέλειας εαυτού*, παρά της *Βούλησης για γνώση*.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, ακόμα, η κοινή σε αυτά τα βιβλία «Εισαγωγή», η οποία μάλιστα κυκλοφόρησε νωρίτερα υπό μορφή άρθρου, το Νοέμβριο 1983.⁷ Η «Εισαγωγή» αυτή δεν αφορά επισήμως στον τελευταίο τόμο, καθώς ο συγγραφέας είχε αποβιώσει προ πολλού. Ωστόσο, φαίνεται πειστικό το επιχείρημα του επιμελητή της έκδοσης και μελετητή του έργου του, Frédéric Gros, ότι τόσο ο απότομος τρόπος με τον οποίο ξεκινά το κείμενο αυτό, ανάλογος του τρίτου τόμου, όσο και το περιεχόμενο και η διάρθρωσή του, φανερώνουν τη θέληση του συγγραφέα να θεωρήσει την εισαγωγή του δεύτερου τόμου ως γενική εισαγωγή της συνέχειας της σειράς. Η συνέχεια αυτή, σύμφωνα

με μαρτυρίες, κατατέθηκε αρχικά από τον ίδιο τον Foucault ως ενιαίος τόμος, ο οποίος για λόγους εκδοτικούς διαιρέθηκε τελικά σε τρία βιβλία.⁸

Η εν λόγω «Εισαγωγή» είναι εκτενής, και περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: 1ο «Τροποποιήσεις» (Modifications), 2ο «Οι μορφές προβληματοποίησης» (Les formes de problématisation), και 3ο «Ηθική και πρακτική εαυτού» (Morale et pratiques de soi). Στο κείμενο αυτό ο Foucault εξηγεί την αναγκαιότητα των «τροποποιήσεων» του θεωρητικού του προσανατολισμού, αναφέρεται στην έννοια της ηθικής προβληματοποίησης των πρακτικών, δίνοντας παραδείγματα για τον τρόπο που η χριστιανική ηθική δανειζεται μορφές ηθικού προβληματισμού της αρχαιότητας, και αποσαφηνίζει τον όρο ηθική, διακρίνοντάς τον σε τρία επίπεδα (κώδικες, καθοδηγητικά κείμενα, και μορφές σχέσης με τον εαυτό). Τέλος, αναφέρεται με έμφαση στις μορφές υποκειμενικότητας.

Ένα θεωρητικό σχήμα: γνώση – εξουσία – υποκειμενοποίηση

Στην «Εισαγωγή» γίνεται, για πρώτη ίσως φορά, μια συστηματική προσπάθεια εκ μέρους του Foucault να ενταχθούν οι πρότερες αναλύσεις του σε ένα ενιαίο θεωρητικό σχέδιο.⁹ Το να αναζητούμε έναν ενιαίο γνωσιοθεωρητικό προσανατολισμό στο έργο του Foucault σημαίνει ίσως ότι προδίδουμε το έργο του, το οποίο αντιστέκεται σε σχηματοποιήσεις την ίδια στιγμή που δικαιώνεται γι' αυτές: η ιστορία της αλήθειας, γράφεται μόνο κατ' αντιστοιχία με σπειροειδή εννοιολογικά σχήματα, τα οποία αναπτύσσονται και μετατοπίζονται αενάως, δημιουργώντας εντούτοις ορίζοντες κατανόησης της ιστορικής εμπειρίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε παρά να αναδείξουμε τις ασυνέχειες, τις μετατοπίσεις, τα ρήγματα στο ίδιο του το έργο, όπως έκανε σε όλη του τη ζωή ο ίδιος για τη σκέψη, αλλά και την αλήθεια, της οποίας επιζητούσε διακαώς να γράψει την ιστορία, καθώς όπως υποστήριξε: «Δεν θα επρόκειτο για μια ιστορία αυτού που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αληθές στις γνώσεις [connaissances] αλλά για μια ανάλυση των 'παιχνιδιών αλήθειας', των παιχνιδιών του αληθούς και του εσφαλμένου, μέσω των οποίων το είναι συγκροτείται ιστορικά ως εμπειρία, δηλαδή ως κάτι που μπορεί και οφείλει να αποτελέσει αντικείμενο σκέψης».

Στο εισαγωγικό αυτό κείμενο, το σύνολο των μελετών του επανεξετάζεται κριτικά και δίχως να αναθεωρούνται επί της ουσίας, εντάσσονται αναδρομικά, ως «τυφλές προσπάθειες», σε μια ενιαία θεωρητική προοπτική ιστορίας της αλήθειας,¹⁰ οπτική η οποία συνίσταται σε ένα «σχήμα» των τριών σημείων: της γνώσης (savoir), της εξουσίας (pouvoir), και της υποκειμενοποίησης (subjectivation). Η ανάλυση των ηθικών παραμέτρων της συγκρότησης του ατόμου σε υποκείμενο είναι, ίσως, δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με το εγχείρημα αυτό της εκ των υστέρων σχηματοποίησης των προηγούμενων ερευνών σε ένα γενικό θεωρητικό σχήμα. Η κριτική στο πρότερο έργο δεν είναι επί της ουσίας—όπως σε παλαιότερα «απολογητικά» κείμενα και ομιλίες—αλλά επί του προσανατολισμού. Οι παλαιότερες αναλύσεις της τρέλας, της ψυχιατρικής, της ιατρικής, της φυλακής και των μηχανισμών ομαλοποίησης και πειθάρχησης αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον ίδιο, στιγμές αυτής της σταδιακής διαύγασης του μείζονος ερωτήματος. Ένα αγωνιώδες εγχείρημα να επινοηθεί εξ αρχής ένα πρίσμα κατανόησης των ερωτημάτων που έθετε το παρόν σε σχέση με το παρελθόν, δίχως την υιοθέτηση των διαθέσιμων «μεγάλων αφηγήσεων» της εποχής, του μαρξισμού, του υπαρξισμού και του στρουκτουραλισμού.

Οι πρώιμες αυτές αναλύσεις εξακολουθούν να διατηρούν την εγκυρότητά τους, σύμφωνα με τον Foucault, παρά τις μετατοπίσεις, εφόσον αποτελούσαν εκ των πραγμάτων επιμέρους βήματα, συμπληρωματικά αν και όχι διαδοχικά, μιας ανάλυσης βασισμένης στα προαναφερθέντα τρία σημεία, τη γνώση, την εξουσία και την υποκειμενοποίηση. Το τρίτο σημείο, μάλιστα, η υποκειμενοποίηση, συμπληρώνει το εννοιολογικό τρίεδρο, το οποίο τίθεται υπό τη σκέπη της έννοιας της προβληματοποίησης, η οποία φαίνεται να αποκτά το προβάδισμα. Οι μορφές γνώσης, του εαυτού και των πραγμάτων, οι μηχανισμοί εξουσίας, του εαυτού και των άλλων, και, τέλος, η συγκρότηση των ατόμων σε υποκείμενα, αποτελούν στιγμές των προβληματοποιήσεων. Αυτές εμφανίζονται μέσα στην ιστορία, εξελίσσονται, αλλάζουν και, εν τέλει, φεύγουν από το προσκήνιο, αφήνοντας, ωστόσο, ανεξίτηλα σημάδια στις κοινωνίες των ανθρώπων. Εάν δεχτούμε ότι παίζει κάποιο ρόλο η διαλεκτική στον Foucault, αυτή φαίνεται να εμφανίζεται πρωτίστως μεταξύ μορφής και περιεχομένου των προβληματοποιήσεων.

Οι μελέτες για την ιατρική και την ψυχιατρική, αποσκοπούσαν στην

υπέρβαση της ιδέας της προόδου των γνώσεων και βασίζονταν μεθοδολογικά στην αρχαιολογία της γνώσης. Οι μελέτες για τις πειθαρχικές πρακτικές αποσκοπούσαν στην υπέρβαση της θεώρησης της εξουσίας ως κυριαρχίας, της νομικής της διάστασης, αναδεικνύοντας το σχεσιακό της χαρακτήρα και βασίζονταν στην γενεαλογία της εξουσίας. Η τρίτη μετατόπιση αποσκοπούσε σε κάτι που ο Foucault πάλευε, κατά τα λεγόμενά του, από παλιά, στην υπέρβαση της νεωτερικής ιδέας περί αυθύπαρκτου υποκειμένου, καθώς το ζήτημα δεν ήταν να εξερευνηθεί κοινωνιολογικά ή ψυχολογικά η δομή του νοήμονος όντος καθ'εαυτήν, που οι νεωτερικές κοινωνίες ορίζουν ως υποκείμενο, αλλά να ανακαλυφθούν οι ιδιαίτερες, ιστορικά προσδιορισμένες, συνθήκες που καθοδηγούν το ίδιο το άτομο προκειμένου να συγκροτηθεί ως υποκείμενο.

Η έννοια της προβληματοποίησης οδηγεί όχι μόνο σε θεωρητική σχηματοποίηση αλλά και σε μεθοδολογική ενοποίηση της αρχαιολογίας και της γενεαλογίας, σε μια ενιαία γνωσιοθεωρητική-μεθοδολογική προοπτική. Το ανθρώπινο ον μέσα από τις προβληματοποιήσεις δίνεται στον εαυτό του ως αντικείμενο στοχασμού και καθοδηγείται μέσω συγκεκριμένων πρακτικών στην αυτοποίηση, στην τροποποίηση του εαυτού του, τόσο σε ατομικό-υποκειμενικό όσο και σε συλλογικό-θεσμικό επίπεδο. Η αρχαιολογική διάσταση αφορά τις μορφές καθ'αυτές της προβληματοποίησης, η γενεαλογική τη διαδικασία των μορφοποιήσεων, δια μέσου των πρακτικών, εξουσίας και σχέσης με τον εαυτό. Έτσι, οι έρευνες των προβληματοποιήσεων, που εστιάζονται στην τρέλα και την ασθένεια, θεωρείται ότι εξετάστηκαν δια μέσου των κοινωνικών και ιατρικών πρακτικών που αποσκοπούσαν στην κανονικοποίηση. Οι έρευνες που εστιάζονται στην προβληματοποίηση της ζωής, της γλώσσας και της εργασίας εξετάστηκαν δια μέσου των ρηματικών πρακτικών (*pratiques discursives*) που αποσκοπούσαν στην εγκαθίδρυση ιστορικά εντοπισμένων επιστημικών (*épistémiques*) κανόνων, οι προβληματοποιήσεις του εγκλήματος εξετάστηκαν δια μέσου των ποινικών πρακτικών, που αποσκοπούσαν στην πειθάρχηση. Με τον ίδιο τρόπο, η προβληματοποίηση των σεξουαλικών απολαύσεων εξετάζεται, σε αυτά τα τρία τελευταία έργα, δια μέσου των πρακτικών εαυτού, οι οποίες αποσκοπούν στην ανάπτυξη μιας αξιακά-ηθικά προσανατολισμένης αισθητικής της ύπαρξης.¹¹

Ηθική και υποκείμενο

Στην «Εισαγωγή» ο Foucault επαναπροσδιορίζει το σχέδιο που είχε διατυπώσει το 1976 στη *Βούληση για γνώση*, δηλαδή να κατανοήσει πως θεσπίζεται, στις όψιμες δυτικές κοινωνίες και μέσω βιοπολιτικών, μια εμπειρία σεξουαλικότητας. Το αρχικό σχέδιο αποσκοπούσε στην ανάλυση μιας ηθικής προβληματοποίησης, η οποία εμφανίζεται στις αρχές του 19ου αιώνα και οδηγεί στην διεύρυνση γνωστικών πεδίων, όπως για παράδειγμα των βιολογικών μηχανισμών αναπαραγωγής, οι μορφές των οποίων οφείλουν να μελετηθούν αρχαιολογικά, αλλά και στην εγκαθίδρυση ενός συνόλου από κανόνες που βασίζονται σε νομικούς, θρησκευτικούς, παιδαγωγικούς και ιατρικούς θεσμούς, οι οποίοι και πρέπει να μελετηθούν γενεαλογικά, υπό την οπτική της εξουσίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 πολλαπλασιάζονται οι έρευνες του Foucault, οι οποίες επικεντρώνονται στη γενεαλογία του υποκειμένου που επιθυμεί, επιστρέφοντας όχι μόνο στις απαρχές της χριστιανικής παράδοσης αλλά και στην κλασική φιλοσοφία, προκειμένου να εμπλουτίσει την οπτική του, θέτοντας το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στις σεξουαλικές απολαύσεις και την ηθική έγνοια. Σε αυτή τη σχέση, ο Foucault διαβλέπει μια ιστορικά καθορισμένη προβληματοποίηση της ύπαρξης. Στην τέχνη της ύπαρξης και τις τεχνικές εαυτού που καλλιεργήθηκαν φιλοσοφικά στην αρχαιότητα και στην ελληνορωμαϊκή παράδοση που τη διαδέχτηκε, ανακαλύπτει ένα πεδίο αυτοτελούς μελέτης. Σε αυτό το πλαίσιο, η ηθική προβληματοποίηση της σεξουαλικότητας οδηγεί τα άτομα στο να δίνουν νόημα και αξία στην σεξουαλική τους διαγωγή, να αντιλαμβάνονται με συγκεκριμένο τρόπο τα καθήκοντά τους, συνδέοντάς τα με συναισθήματα, με τις αισθήσεις και τα όνειρά τους, στοιχεία που σφυρηλατούν μέσω πρακτικών μορφές υποκειμενικότητας.¹² Έτσι, το ζήτημα της υποκειμενοποίησης τίθεται σε σχέση με την ηθική προβληματοποίηση, με κεντρικό ερώτημα το πώς μια *morale civique* μετατρέπεται σε *ethique individuelle*.

Εξετάζοντας τη σεξουαλικότητα υπό τη μεθοδολογική οπτική της προβληματοποίησης, ο Foucault φαίνεται να οδηγήθηκε στην αναγνώριση της σχετικής ανάγκης συμπλήρωσης των προηγούμενων αναλύσεών του, οι οποίες βασίζονται στη γενεαλογία της εξουσίας. Στο σημείο αυτό εισάγεται η έννοια του εαυτού.

Η μετατόπιση γίνεται με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος στα καθοδηγητικά κείμενα (texts prescriptifs), τα οποία δεν αποσκοπούν στην κωδικοποίηση κανόνων και απαγορεύσεων και στην επιβολή μιας ηθικής, αλλά στην ανάπτυξη μιας μέριμνας για τη διαγωγή και τη φροντίδα του εαυτού, βάσει των κυρίαρχων ηθικών αξιών.¹³ Αξίζει να σημειωθεί ότι βλέπουμε και εδώ, εν είδη μεθοδολογικής συνέχειας, μια σαφή αναλογία με τη κλασική φουκωϊκή πρόσληψη της εξουσίας ως σχέσης, η οποία πρωτίστως προτρέπει και δευτερευόντως απαγορεύει.¹⁴

Η ηθική προβληματοποίηση συνίσταται σε τρία διακριτά επίπεδα: (α) στους κανόνες διαγωγής, (β) στις οδηγίες εφαρμογής αυτών των κανόνων και (γ) στη σχέση που αναπτύσσει το άτομο με τον εαυτό του. Ο Foucault υπογραμμίζει ότι υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι να αντιδράσει το άτομο έναντι των ηθικών κανόνων, «υπάρχουν διάφοροι τρόποι να “διάγει” κανείς ηθικά τον βίο του, διάφοροι τρόποι ώστε το δρών άτομο να ενεργεί όχι απλά ως φορέας δράσης [agent], αλλά ως ηθικό υποκείμενο αυτής της δράσης».¹⁵ Η ιστορία μιας ηθικής διακρίνεται, εν τέλει, σε δύο βασικές όψεις, στις οποίες συμπυκνώνονται, σε γενικές γραμμές, τα τρία αυτά διακριτά επίπεδα της ηθικής προβληματοποίησης: (α) στην ιστορία των ηθικών περιεχομένων, δηλαδή των κανόνων και των αξιών, και (β) στην ιστορία της ασκητικής και της σχέσης με τον εαυτό.¹⁶

Διεξοδικότερα, ο Foucault υποστηρίζει ότι υπάρχουν τέσσερα αναλυτικά σημεία κάθε ηθικής προβληματοποίησης: (1) Ο ορισμός μιας «ηθικής ουσίας» (substance éthique), δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο το άτομο οφείλει να αντιμετωπίσει αυτό ή εκείνο το τμήμα του εαυτού του, ως το κατεξοχήν ηθικό υλικό, (2) ο τρόπος καθυπόταξης (mode d'assujettissement), ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο το άτομο εγκαθιδρύει μια σχέση με συγκεκριμένους κανόνες, (3) η ηθική επεξεργασία του ίδιου του εαυτού του και (4) μια τελεολογία του ηθικού υποκειμένου, στην οποία εντάσσονται οι επιμέρους ηθικές πράξεις.¹⁷ Ειδικά στο δεύτερο και στον τρίτο τόμο της ιστορίας της σεξουαλικότητας, η ανάλυση του Foucault επικεντρώνεται στις μορφές υποκειμενοποίησης (formes de subjectivation) και στην πρακτική του εαυτού. Οι ίδιοι οι τίτλοι των δύο αυτών βιβλίων είναι δηλωτικοί ως προς τη μέθοδο ανάλυσης του τρόπου που οι κανόνες γίνονται αποδεκτοί από το άτομο και ακολουθούνται βάσει μιας διαδικασίας αυτοποίησης (Η χρήση των απολαύσεων και Η μέριμνα για τον εαυτό μας).

Η επικέντρωση στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης δεν φαίνεται να παίρνει στα κείμενα αυτά την οντολογική πρωτοκαθεδρία, η σχέση με τον εαυτό δεν επισημαίνει μια πρωταρχική πηγή της ανθρώπινης εμπειρίας. Αλλά, καθώς δεν υπάρχει ηθική χωρίς κανόνα, έτσι δεν υπάρχει κανόνας χωρίς μορφές υποκειμενοποίησης, βασισμένες σε μιαν ορισμένη ασκητική και μια πρακτική εαυτού. Όπως επισημαίνει με σαφήνεια ο Foucault, σε άλλες ηθικές παραδόσεις την πρωτοκαθεδρία παίρνει ο κανόνας και η συστηματοποίηση, ενώ σε άλλες η αυστηρότητα της κωδικοποίησης συνδυάζεται με την ηθική μέριμνα για τον εαυτό. Στην περίοδο της κλασικής αρχαιότητας και της ελληνορωμαϊκής εποχής, την πρωτοκαθεδρία παίρνει η σχέση του ατόμου με τον εαυτό του, το οποίο καλείται να μετατρέψει τη ζωή του σε ένα είδος έργου τέχνης.¹⁸ Δεν πρόκειται για μια εν γένει αισθητικοποίηση της ύπαρξης. Η «τέχνη του ζειν» βασίζεται πάντοτε σε μια ιστορικά καθορισμένη μορφή σχέσης με τον εαυτό. Εν προκειμένω, πρόκειται για μια μορφή υποκειμενοποίησης, η οποία κληροδοτεί στην χριστιανική εποχή που ακολουθεί κοινωνικούς μηχανισμούς και ρεπερτόρια επεξεργασίας του ατόμου από αυτό το ίδιο.

Η έννοια του εαυτού

Από αυτές τις έρευνες αναφύεται ένα σχήμα ανάλυσης των διαδικασιών υποκειμενοποίησης, υπό τη σκέπη της έννοιας της προβληματοποίησης και με επίκεντρο την έννοια του εαυτού: Το άτομο καθίσταται ηθικό υποκείμενο, δια μέσου τεχνικών εαυτού (*techniques de soi*) που του παρέχονται για το σκοπό αυτό. Οι τεχνικές εαυτού συνάδουν με τέχνες της ύπαρξης που συνιστούν «ενστόχαστες και εκούσιες πρακτικές, με τις οποίες οι άνθρωποι, όχι μόνο ορίζουν κανόνες διαγωγής αλλά επιδιώκουν να αλλάξουν αυτοί οι ίδιοι, να τροποποιηθούν ως προς την ενικότητα του είναι τους, να μετατρέψουν τη ζωή τους σε έργο που διέπεται από ορισμένες αισθητικές αξίες και ανταποκρίνεται σε ορισμένα κριτήρια ύφους». ¹⁹ Το άτομο καταφεύγει, σκεπτόμενο και με τη θέλησή του, σε συγκεκριμένες πρακτικές, προκειμένου να αυτο-τροποποιηθεί, να αυτο-μετασχηματιστεί, βάσει ηθικών αξιών που συνάδουν με ένα ορισμένο τρόπο ζωής, θεμελιωμένο σε συγκεκριμένες αισθητικές αξίες και ηθικές αρχές.

Στο πεδίο της υποκειμενοποίησης, δεν κυριαρχεί αυτή τη φορά η πειθαρχηση αλλά το στυλιζάρισμα (stylisation) των συμπεριφορών και η «αυτο-μεταμόρφωση» του ατόμου σε ηθικό υποκείμενο, βάσει της επεξεργασίας του εαυτού του.

Αλλά τι σημαίνει εαυτός για τον Foucault; Για να ακριβολογούμε, στο ύστερο έργο του, απουσιάζει ένας αυστηρός ορισμός του εαυτού. Ακριβέστερα, μόνο να συναγάγουμε μπορούμε έναν τέτοιο ορισμό. Κατά συνέπεια, αναφερόμαστε μάλλον σε μια μεθοδολογική πρόταση που μας προτρέπει να βλέπουμε την ηθική και υπό το πρίσμα του εαυτού, παρά στην έννοια του εαυτού καθαυτήν. Τα βασικά σημεία αυτής της μεθοδολογικής πρότασης θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι τα εξής:

- *Ο εαυτός βρίσκεται πάντοτε «εν σχέσει».* Δεν υπάρχει μια ουσία εαυτού, αλλά ένα ιστορικό «αποτέλεσμα» το οποίο προκύπτει: (α) από την ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη σχέση του ατόμου με αυτό το ίδιο, (β) από τη σχέση με τις τεχνικές που διατίθενται στο άτομο και οι οποίες κατατείνουν στην τροποποίησή του, και (γ) από τις ηθικές προβληματοποιήσεις, η μορφή των οποίων καθορίζει το εύρος και το βάθος των δυνατοτήτων μορφοποίησης της δομής της υποκειμενικότητας.
- *Ο εαυτός είναι σημείο ενεργό του κοινωνικού.* Ο εαυτός δεν εμφανίζεται ως συνισταμένη επιμέρους συστημάτων (dispositifs), δεν πρόκειται για ένα παράγωγο, ένα θεσπιζόμενο υποκείμενο, αλλά για πηγή καθαυτήν κοινωνικής ενέργειας.
- *Ο εαυτός συνιστά πεδίο δράσης και αντιπαράθεσης.* Εντός του εαυτού δραστηριοποιούνται κοινωνικοί μηχανισμοί, αλλά και αναβλύζει πηγαία αντίδραση, η οποία παίρνει συχνά τη μορφή αντίστασης. Το άτομο είναι το ίδιο δρώντας στο εσωτερικό αυτού του πεδίου δράσης και αντίδρασης, ικανό, υπό προϋποθέσεις, να επηρεάσει την έκβαση του αγώνα στο εσωτερικό της υποκειμενικότητας.
- *Ο εαυτός αντανακλά μια ουσιωδώς διαφοροποιημένη και εύπλαστη ποιότητα.* Η έννοια του εαυτού δεν παραπέμπει σε ένα εν γένει υποκείμενο, αλλά σε εκδοχές αυτού, σε φευγαλέες ιστορικές φιγούρες, οι οποίες εξαρτώνται από τις μορφές ζωής εντός των οποίων εμφανίζονται.

Στην τρέχουσα βιβλιογραφία, η έννοια του εαυτού είναι κυρίως ψυχολογική και μικρο-κοινωνιολογική κατηγορία. Στον Foucault γίνεται έννοια, αφενός μεν μακρο-κοινωνιολογική και, αφετέρου, φιλοσοφική-πολιτική.²⁰ Κατ'αντιστοιχία με την γενεαλογία της εξουσίας, η γενεαλογία του υποκειμένου οδηγεί σε ένα σχήμα σκέψης πέραν αφενός του υπερβατικού υποκειμένου και αφετέρου του προ-κοινωνικού ατόμου. Η φιλοσοφία και η κοινωνική θεωρία δεν μπορεί να μας πει τι είναι το ανθρώπινο ον, μιας και αυτό είναι ριγμένο μέσα στην ιστορία, μας βοηθάει όμως να απαντήσουμε ποιοι πραγματικά είμαστε.²¹ Έτσι, ο εαυτός γίνεται έννοια κριτική, μακριά ωστόσο από τον «παν-εξουσιασμό» που μια οπτική ανάγνωσης του έργου του Foucault ανακαλύπτει σ' αυτό. Η πρακτική του εαυτού δεν εντάσσεται αποκλειστικά, χωρίς κάτι τέτοιο να αποκλείεται, στο πρίσμα της πειθάρχησης ούτε και της στρατηγικής πάλης, αν και σε ορισμένα σημεία το ευρύτερο ύστερο έργο του Foucault προσομοιάζει στη στρατηγική ανάλυση, ιδιαίτερα όταν επικεντρώνεται στη συνάφεια της διακυβέρνησης του εαυτού με τη διακυβέρνηση των άλλων. Η έννοια της κυβερνητικότητας (gouvernementalité) ενδεχομένως να αποτελεί την έννοια κλειδί για το πέρασμα από τη γενεαλογία της εξουσίας στη γενεαλογία του υποκειμένου, στο ύστερο έργο του Foucault.

Σε κάθε περίπτωση η έννοια του εαυτού στον Foucault δε μπορεί να αποκοπεί από την προβληματική του υποκειμένου. Είναι ενδεικτικό ότι στην «Εισαγωγή» η έκφραση «ερμηνευτική του υποκειμένου» και «ερμηνευτική του εαυτού» χρησιμοποιείται εναλλάξ. Η έννοια του εαυτού αποτελεί μάλλον ένα δάνειο, στο πλαίσιο του εγχειρήματος θεωρητικοποίησης των διαδικασιών υποκειμενοποίησης. Η χρήση της αποσκοπεί ίσως στο να αποκαταστήσει, εντός ορισμένων ορίων, τις δυνατότητες της δράσης μέσα στο θεωρητικό του οικοδόμημα, υπογραμμίζοντας ότι το ίδιο το άτομο είναι παρόν στη διαδικασία υποκειμενοποίησης. Το άτομο είναι ικανό να παρεμβαίνει έναντι του εαυτού του, με τα μέσα που του διατίθενται, τα οποία ωστόσο πάντοτε εξαρτώνται από τον ορίζοντα της ιστορικής εμπειρίας.

Συνέχειες και ασυνέχειες

Εξετάσαμε προηγουμένως τη θεωρητική σχηματοποίηση που επιχειρεί ο Foucault στην «Εισαγωγή». Στο σημείο αυτό μπορούμε να θέσουμε ξανά το ερώτημα της συνέχειας ή της ασυνέχειας στο συνολικό του έργο. Εξετάζοντας ιδιαίτερα την «Εισαγωγή» αλλά και συνολικά τους τρεις τελευταίους τόμους της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, παρατηρούμε ορισμένες εκκωφαντικές σιωπές, εννοιολογικές αποσιωπήσεις αλλά και σαφείς γραμμές συνέχειας με τα προγενέστερα έργα.²²

Όσον αφορά στις μετατοπίσεις, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε δύο σημεία, ένα που σχετίζεται με την έννοια της βιοπολιτικής/βιοεξουσίας και ένα άλλο που σχετίζεται στην έννοια του συστήματος (dispositif):

Βιοπολιτική, βιοεξουσία. Απουσιάζει κάθε αναφορά στην έννοια της βιοπολιτικής/βιοεξουσίας, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, στο *Η βούληση για Γνώση*. Η απουσία αυτή εντυπωσιάζει για πολλούς λόγους. Ο Foucault είναι πρώτα απ' όλα γνωστός ως ο φιλόσοφος ή θεωρητικός της εξουσίας, είτε αυτή σχετίζεται με μορφές γνώσης είτε με τεχνικές πειθάρχησης και ελέγχου είτε, τέλος, με «παραγωγικές» διαδικασίες (η εξουσία δεν λείπει *όχι*, λείπει πρωτίστως «να»). Στα τρία αυτά έργα δεν απουσιάζει η έννοια της εξουσίας, αν και υπερκαλύπτεται συνήθως από την έννοια της διακυβέρνησης. Αλλά, αν και η ηθική διάσταση της ιατρικής, κυρίως με τη μορφή της «δικαιτητικής», είναι κυρίαρχη στις αναλύσεις αυτές, καθώς ο ιατρικός στοχασμός διαπλέκεται διαρκώς με το φιλοσοφικό και τον ηθικό, καμία αναφορά δεν γίνεται στη στενή σχέση εξουσίας και βίου, η οποία εννοείται βάσει της έννοιας της βιοπολιτικής, έστω ως διάζευγμα σε σχέση με τις νεωτερικές μορφές τεχνικών εαυτού.

Η απουσία είναι εντυπωσιακή αν αναλογιστεί κανείς ότι δεν πρόκειται για διαφορετικά έργα αλλά για διαφορετικούς τόμους του ίδιου, υποτίθεται, έργου. Η αίσθηση που μένει στον αναγνώστη είναι ότι δεν πρόκειται για μια ενιαία εργασία αλλά για διαφορετικές προσεγγίσεις μιας ευρύτερης έρευνας, οι οποίες είναι εν μέρει συμπληρωματικές και εν μέρει, έστω, ανταγωνιστικές. Οπωσδήποτε, ασχέτως αν προτάσσουμε ως πιο σημαντική την πρώτη ή τη δεύτερη εκδοχή της ανάλυσης της σεξουαλικότητας, η αποσιώπηση αυτή φανερώνει ίσως

ένα θεωρητικό αδιέξοδο, το οποίο οδήγησε, κατά τα φαινόμενα, σε μια ουσιώδη μετατόπιση.

Dispositif. Η σεξουαλικότητα αναλύεται στη *Βούληση για γνώση* υπό την οπτική πρωτίστως της έννοιας του *dispositif* (συστήματος), δευτερευόντως αυτής της προβληματοποίησης. Η ανάδειξη της έννοιας της σεξουαλικότητας, βάσει ενός ιδιότυπου κοινωνικού μηχανισμού, αποτελούμενο από λόγους και πρακτικές, ο οποίος συγχροτείται στους νεότερους χρόνους, ενώ και η διάκρισή της από το σεξ επιτυγχάνεται χάριν της έννοιας του *dispositif*. Στους δύο τόμους που έπονται διατηρείται η έννοια της προβληματοποίησης, η οποία μάλιστα αποκτά την πρωτοκαθεδρία, καθώς καθίσταται έννοια γένους, για να οπισθοχωρήσει η χρήση της στο ύστερο δημοσιευμένο πρόσφατα έργο του. Όμως, η έννοια για την οποία τόσα έχουν γραφτεί, αποσύρεται από το προσκήνιο, όταν μάλιστα οι αναλύσεις που έπονται αφορούν αυτό το ίδιο το πεδίο έναντι του οποίου συγχροτήθηκε: τη σεξουαλικότητα. Στον ύστερο τόμο, στις *Ομολογίες της σάρκας* εμφανίζεται μόνο δύο φορές, μάλλον υπό μορφή δευτερευουσών εκφραστικών αναφορών.

Ωστόσο, πέρα από αυτά τα εννοιολογικά ρήγματα, εσωτερικά στη σειρά βιβλίων που αναφέρονται στη σεξουαλικότητα, υπάρχουν δύο τουλάχιστον σημεία που είτε επανέρχονται, μετά από μια περίοδο εγκατάλειψης, όπως η φαινομενολογικής καταγωγής έννοια της εμπειρίας, είτε διατηρούνται αναλλοίωτα καθ' όλη τη διάρκεια της εξέλιξης της σκέψης του Foucault, όπως είναι μια ιδιότυπη πρόσληψη της ιστορικότητας των μορφών ζωής.

Εμπειρία. Επανεμφάνιση της έννοιας της εμπειρίας. Η έννοια της εμπειρίας, την χρήση της οποίας ειδικά στην *Ιστορία της τρέλας* κατέκρινε ο ίδιος ο Foucault στις αρχές της δεκαετίας του '70,²³ χρησιμοποιείται ξανά, έστω και αποσπασματικά, στον δεύτερο και στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* και αποκτά βαρύνουσα σημασία στις *Ομολογίες της Σάρκας*. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο τίτλος του πρώτου κεφαλαίου του ύστερου αυτού έργου τιτλοφορείται «Η διαμόρφωση μιας καινούριας εμπειρίας».²⁴

Ιστορικότητα. Η ιστορική μορφή των τεχνικών του εαυτού που ο Foucault περιγράφει εξαντλητικά, εξετάζοντας καθοδηγητικά κείμενα της κλασικής αρχαιότητας, της ελληνορωμαϊκής και της πρωτοχριστιανικής εποχής, εντάσσονται σε μια υπολανθάνουσα γενική ιστορία της ηθικής στο δυτικό κόσμο. Ένα

γενικό σχήμα αναφαίνεται: η κλασική αρχαιότητα κληροδοτεί βασικά μοτίβα επεξεργασίας του εαυτού στην ελληνορωμαϊκή εποχή, στην οποία σχηματίζονται οι βασικές γραμμές των μηχανισμών που θα αναπτυχθούν στο πλαίσιο της χριστιανικής ποιμαντορίας. Και από το ηθικό σύμπαν του χριστιανισμού θα ξεπηδήσουν μορφές ηθικής διαμόρφωσης του εαυτού, στις οποίες ο Foucault είχε ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα έργα του, όταν, για παράδειγμα, ανέλυε τις δομικές ομοιότητες της εξομολόγησης με την ψυχαναλυτική πρακτική. Εμφανίζεται και πάλι η ένταση ανάμεσα στην αναγνώριση μιας ριζικής ιστορικότητας των μορφών ζωής και κοινωνικών μηχανισμών που επιβιώνουν από την μια εποχή στην άλλη. Ρήξεις, αλλά και ένας λανθάνον εξελικτισμός, ασυνέχεια αλλά και προσπάθεια αποκάλυψης αδιόρατων μορφοποιήσεων που ενώνουν το πριν και το μετά, ειδικά στην ιστορία της Δύσης. Συνεχίζοντας το προηγούμενο παράθεμα για τις τέχνες του ζειν, ο Foucault σημειώνει: «Ασφαλώς αυτές οι 'τέχνες της ύπαρξης', αυτές οι 'τεχνικές εαυτού', απώλεσαν ένα μέρος της σημασίας και της αυτονομίας τους όταν εντάχθηκαν, με τον χριστιανισμό, στην άσκηση μιας ποιμαντορικής εξουσίας, και αργότερα σε πρακτικές παιδαγωγικού, ιατρικού ή ψυχολογικού τύπου. Από την άλλη, μένει να γραφτεί ή να επανεξεταστεί η μακρά ιστορία αυτών των αισθητικών της ύπαρξης και αυτών των τεχνολογιών εαυτού».²⁵ Αυτή η διαλεκτική συνέχειας-ασυνέχειας, η οποία εμφανίζεται με όλη της την ένταση ήδη στην *Ιστορία της τρέλας*,²⁶ εξακολουθεί να διατηρεί την δισυπόστατη λειτουργικότητά της και στους τρεις τελευταίους τόμους της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*.

Αυτό το λανθάνον εξελικτικό σχήμα φαίνεται να παίρνει τη μορφή διαδοχικών τομέων ηθικής προβληματοποίησης: την χρήση των απολαύσεων της κλασικής αρχαιότητας διαδέχεται η επιμέλεια εαυτού της ελληνορωμαϊκής εποχής, και αυτής η ομολογία της σάρκας στο πλαίσιο της χριστιανικής ποιμαντορίας. Τέλος, στους νεότερους χρόνους φαίνεται την πρωτοκαθεδρία να παίρνει το σώμα. Θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με αυτή την πολύ γενική, είναι αλήθεια, περιοδολόγηση, ωστόσο τίθεται ξανά το ζήτημα της συνέχειας του έργου και των επιστημολογικών προϋποθέσεων της αναδρομής στις πρότερες αναλύσεις του Foucault, προκειμένου να εξηγήσουμε την εκάστοτε συγκυρία, παραβλέποντας τις μεθοδολογικές μετατοπίσεις που προαναφέρθηκαν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή στο Συμπόσιο *Διασταύρωση απόψεων πάνω στο έργο του Michel Foucault*, το οποίο διοργάνωσε το περιοδικό *Ουτοπία* σε συνεργασία με το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 12-13 Φεβρουαρίου 2007, καθώς και σε μια δεύτερη εκδοχή, με προεκτάσεις στο πεδίο της ψυχιατρικής, στο 18ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο *Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 27-30 Οκτωβρίου 2011.
2. M. Foucault, *Histoire de la sexualité. 4. Les aveux de la chair*, Παρίσι, Gallimard, 2018 [M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 4. Οι ομολογίες τη σάρκας* (μτφρ. Θανάσης Λάγιος), Αθήνα, Πλέθρον, 2019].
3. Μετά το θάνατο του συγγραφέα, έχουν δημοσιευτεί, επίσης, σε διαδοχικές εκδόσεις οι μαγνητοφωνημένες διαλέξεις του στο Κολέγιο της Γαλλίας. M. Foucault, *Le gouvernement de soi et des autres. Cours au Collège de France. 1982-1983*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2008· *L'Herméneutique du sujet. Cours au Collège de France, 1981-1982*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2001· *Subjectivité et vérité. Cours au Collège de France. 1980-1981*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2014· *Du gouvernement des vivants. Cours au Collège de France. 1979-1980*, Hautes Études, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2012· *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France. 1978-1979*, Hautes Études, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2004· *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France. 1977-1978*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2004· «*Il Faut Défendre la Société*», *Cours au Collège de France. 1975-1976*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 1997· *Les anormaux. Cours au Collège de France. 1974-1975*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 1999· *Le pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France, 1973-1974*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2003· *La société punitive. Cours au Collège de France. 1972-1973*, Παρίσι, Seuil/Gallimard, 2013.
4. Βλ. M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 2. Η χρήση των ηδονών* (μτφρ. Τάσος Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον, 2013, και *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 3. Η επιμέλεια εαυτού* (μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης), Αθήνα, Πλέθρον, 2013.
5. M. Foucault, *Οι ομολογίες τη σάρκας*, ό.π.
6. Το 1976 ο Michel Foucault δημοσιεύει το βιβλίο με τίτλο *Histoire de la sexualité. 1. La volonté de savoir*, Gallimard [M. Foucault, *Ιστορίας της σεξουαλικότητας. 1. Η βούληση για γνώση* (μτφρ. Τάσος Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον, 2011], στο οποίο ανακοινώνεται ο σχεδιασμός να ολοκληρωθεί η έρευνα σε έξι συνολικά τόμους. Οι τίτλοι των επόμενων πέντε, οι οποίοι δεν δημοσιεύονται ποτέ είναι οι εξής: 2. La

- chair et le corps [Η σάρκα και το σώμα], 3. La croisade des enfants [Η σταυροφορία των παιδιών], 4. La femme, la mère et l'hystérique [Η γυναίκα, η μητέρα και η υστερική], 5. Les pervers [Οι διεστραμμένοι], 6. Populations et races [Πληθυσμός και φυλές]. Πρβλ. F. Gros, «Προειδοποίηση», στο M. Foucault, *Οι ομολογίες τη σάρκας*, ό.π., σ. 15. Κανένα από αυτά δεν θα δημοσιευτεί, αλλά ο προγραμματισμένος ως δεύτερος τόμος είναι αρκετά κοντά από άποψη τίτλου με τον εν τέλει τέταρτο τόμο της σειράς.
7. M. Foucault, «Usage des plaisirs et techniques de soi», *Le débat*, no 27, Νοέμβριος 1983, σσ. 46-72. Βλ. επίσης, M. Foucault, *Dits et Écrits II*, Gallimard, Παρίσι, 2001, σσ. 1358-1380. Εφεξής, οι παραπομπές γίνονται στο γαλλικό κείμενο των *Dits et Écrits*, εκτός της περίπτωσης παραθεμάτων, όπου χρησιμοποιείται η ελληνική μετάφραση.
 8. Θ. Λάγιος, «Σημείωμα του μεταφραστή», στο M. Foucault, *Οι ομολογίες τη σάρκας*, ό.π., σ. 9.
 9. M. Foucault, *Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σσ. 13-14.
 10. «Νομίζω ότι αντιλαμβάνομαι καλύτερα τώρα με ποιον τρόπο, ολίγον στα τυφλά, και με διαδοχικά και διακριτά σπαράγματα, ενεπλάκην σ' αυτό το εγχείρημα μιας ιστορίας της αλήθειας, αναλύοντας όχι τις συμπεριφορές ή τις ιδέες, όχι τις κοινωνίες ή τις 'ιδεολογίες' τους, αλλά τις προβληματοποιήσεις μέσω των οποίων το 'είναι' παρουσιάζεται ως κάτι που μπορεί και πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο σκέψης, και τις πρακτικές με βάση τις οποίες σχηματίζονται». M. Foucault, *Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σσ. 19-20.
 11. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, ό.π., σ. 1365.
 12. *Αυτόθι*, σσ. 1358-1359.
 13. *Αυτόθι*, σ. 1365.
 14. *Αυτόθι*, σσ. 1041-1062.
 15. Βλ. M. Foucault, *Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σ. 36.
 16. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, ό.π., σ. 1377.
 17. *Αυτόθι*, σ. 1375.
 18. Εφόσον πρόκειται για «morales orientés vers l'éthique», *αυτόθι*, σ. 1378.
 19. M. Foucault, *Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σσ. 18-19.
 20. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, ό.π., σ. 1362-1363.
 21. M. Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός;* (μτφρ. Στέφ. Ροζάνης), Αθήνα, Έρασμος, 1988.
 22. Σύμφωνα με τον Blanchot, η αυστηρή κριτική στον πρώτο τόμο της ιστορίας της σεξουαλικότητας, σε συνδυασμό με την εμπειρία της ασθένειας και τη συνειδητοποίηση του επερχόμενου θανάτου, οδήγησαν τον Foucault στην μετατόπιση αυτή.

- βλ. Blanchot M., *Michel Foucault tel que je l'imagine*, Παρίσι, Fata Morgana, 1986, σσ. 61-64.
23. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, ό.π., σσ. 1358-1359.
24. M. Foucault, *Οι ομολογίες της σάρκας*, ό.π., σσ. 31-214.
25. M. Foucault, *Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σ. 19.
26. M. Foucault, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Παρίσι, Plon, 1961. Σε σχέση με την ψυχιατρική, οι πρώτες αναλύσεις του συγγραφέα, στις αρχές της δεκαετίας του '50, κινούνταν μεταξύ των παραδόσεων του μαρξισμού και της φαινομενολογίας. Το πρώτο βιβλίο του Foucault δημοσιεύτηκε το 1954 και είχε τον τίτλο *Ψυχική αρρώστια και προσωπικότητα (Maladie mentale et personnalité*, Παρίσι, P.U.F., 1954). Μια δεύτερη έκδοση του έργου έλαβε χώρα το 1962, με σημαντικές τροποποιήσεις, κυρίως όσον αφορά το δεύτερο μέρος, μαρξιστικής έμπνευσης, εισάγοντας τις θέσεις που διατύπωσε στην *Ιστορία της τρέλας*. Η δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του πρώτου αυτού έργου του Foucault ανευρίσκεται σήμερα με τον τίτλο *Maladie mentale et psychologie*, στην οποία βασίζεται και η ελληνική μετάφραση [M. Foucault, *Ψυχική αρρώστια και ψυχολογία*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1988]. βλ. επίσης, F. Gros, *Michel Foucault*, Παρίσι, P.U.F. 1996, σσ. 13-14· Gros F., *Foucault et folie*, Παρίσι, P.U.F. 1997, σσ. 17-27.